

Participaziun politica

Participaziun politica è la participaziun da burgais e burgais dal stadi a process politics da savida e decisiuns sin ils differents plauns dal sistem politic. La totalità da las burgais e dals burgais dal stadi («il pievel») è en il stadi democratic sco suveran tant funtauna sco er represchentanta da la pussanza statale. Questa pussanza executeschan las burgais ed ils burgais cun far part da votaziuns e d'elecziuns (dretg da votar e d'eleger activ) e sur il dretg da candidar per uffizis publics (dretg d'eleger passiv).

En la veglia Republica da las Trais Lias ils onns 1524 fin 1799 era il dretg da votar e d'eleger resalvà als vischins dal lieu, respectivamain als vischins da las vischnancas giudizialas (numnadas en Surselva cumin, en Surses cumejn, en Engiadin'Ota cumön, en Engiadina Bassa e Val Müstair drettüra) davent da 14, 15 u 16 onns. Il process da furmaziun da la voluntad politica succedeva sin quatter plauns: vischinadi, vischnanca giudiziala, singula lia e Trais Lias cuminas. Ina vischnanca giudiziala cumpigliava in fin trais vischinadis. La Republica cumpigliava 48 vischnancas giudizialas che avevan mintgamai ina fin trais vuschs, en tut 63 vuschs. ► **05 Divisiun territoria** Davart ils referendum da las Trais Lias vegniva votà en ils vischinadis; las decisiuns vegnivan communigadas a la vischnanca giudiziala respectiva che tirava il fact ordloner ed al deva vinavant cun remartgas, propostas e cundiziuns als trais chaus da las lias per evaluar u «classifitgar ils plis». Decisiva era lura la maiorità da las vuschs da vischnancas giudizialas constatada dals chaus. Pir cun la Constituziun chantunala da l'onn 1854 han ins renunzià a quest princip da maiorità a favur da la maiorità da vuschs individualas.

L'idea da la qualitat democratica en la pratica da la veglia Republica sa differenziava fundamentalmain da quella actuala.¹ La pussanza reala era tar in pitschen circul d'uniuns da famiglias parentadas da tempr aristocratica, quai che deva al stadi grischun in caracter «aristodemocratic».² **35.01** L'influenza dals clans aristocratic che sa basava sin collecziuns e furmaziun pussibilitava a ses commembers da far carrieras profitablas. Las ritgezhas che resultavan da quai als procuravan, sper in stil da viver elevà, ina participaziun a l'affar cun uffizis e la cumpura da vuschs pratitgads generalmain, quai ch'augmentava e stabilisava pupè lur pussanza. Tut ils scumonds da talas praticas èn restads senza effect. Per dretgs da libertad e da l'uman confirms ad in stadi liberal mancavan en la veglia Republica e fin ditg en per il 19. tschientaner la conscienza e la tradiziun.

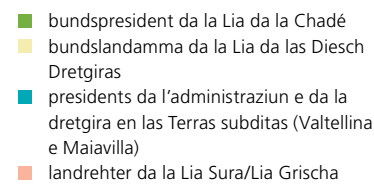
La Constituziun helvetica da l'onn 1801 ha declerà ils subdits e fulasters sco burgais svizzers ed als ha concess (cun intginas restricziuns) a partir da la vegliadetgna da 20 onns il dretg da votar sin plaun federal. La Constituziun da mediaziun dal Grischun ha resalvà il dretg da votar sco fin là a vischins dal lieu.³ Il dretg da burgais chantunal era la premissa per vegnir admiss al cumin/la mastralia. **35.07** Burgais svizzers domiciliads possedeavan a partir da l'onn 1848 en auters chantuns il dretg da votar en dumondas chantunales, a partir da l'onn 1874 er en communalas. En bieras vischnancas grischunas existiva da là davent la separaziun da la vischnanca politica e la vischnanca burgaisa. Tgi che vegniva exclus dal dretg da votar pervi da malsogna da spiert, condemnaziun penala, sequestraziun inutila, concurs, immoralità, batlegim u

35.07 Cumin dal circul da Gion l'onn 1905. Il maletg mussa las relaziuns da pussanza: sin in podi elevà ils titulars d'uffizis, circumdads da la massa ermetica virila dal suveran en vestgadira stgira. Dador il rintg – en vestgadira festiva – las dunnas ed ils uffants exclus da la cundecisiun.

35.08 Eveline Widmer-Schlumpf (*1956), l'emprima cussegliera federala grischuna (2008–2015). Ella marchescha per uschè dir la lunga via dal Grischun dal dretg da votar e d'eleger fin a l'onur executiva la pli gronda.

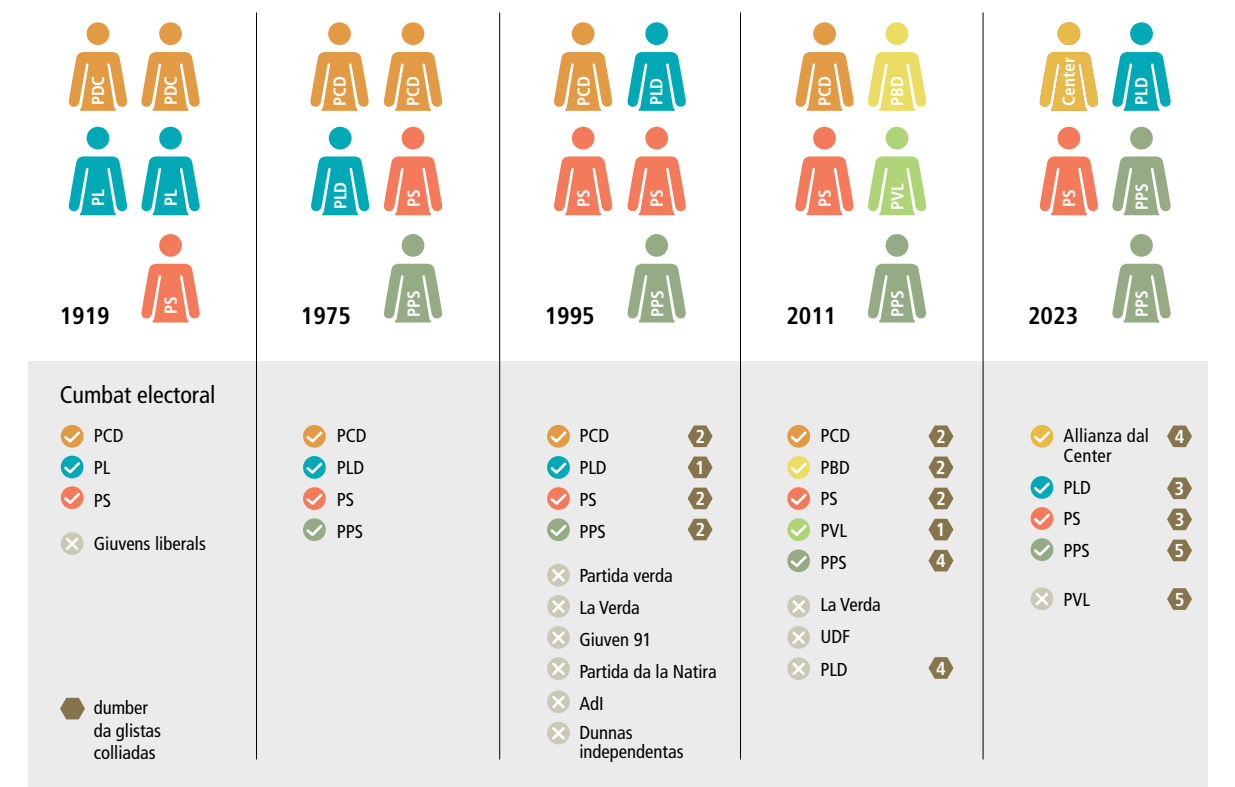
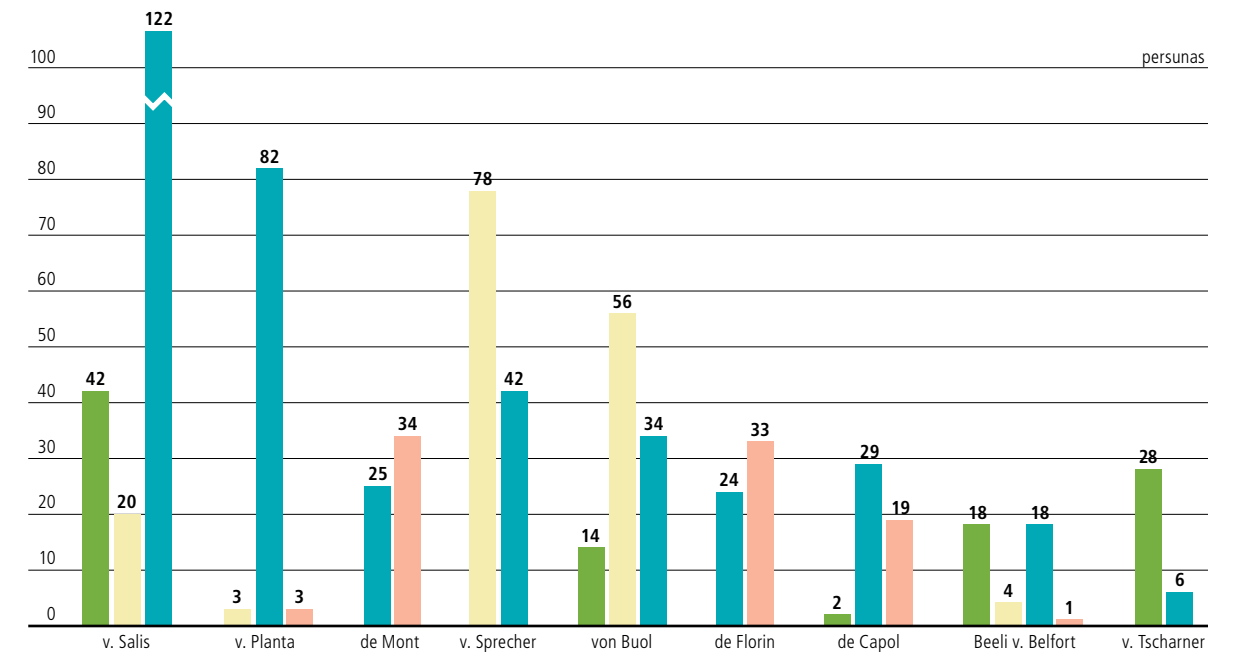
35.01 **Famiglias dominantas, 1500–1900**
La furma da regnar en la veglia Republica vegn numnada aristodemocrazia. Da dir insatge aveva – malgrà la basa da princip democratica – ina pitschna gruppa da famiglias pussantas. Mintgamai trais d'ina Lia èn preschentadas qua. Enturn questas uniuns da famiglias politicamain las pli pussantas e las pli stabilas sa gruppavan anc ulteriuras famiglias ch'avevan temporarmain fitg grond'influenza, sco quellas da Castelberg, Schmid von Grüneck, de Latour (Lia Sura u Lia Grischa), da Jenatsch, Guler/Guler v. Wynegg (Lia da las Diesch Dretgiras) e quellas da Bavier, von Cleric e Travers v. Ortenstein (Lia da la Chadé).

35.02 **Eleccziuns dal Cussegl nazional e mandats, 1919–2023**

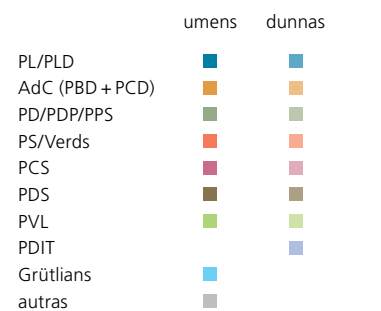
Davent da l'onn 1920 han reparti las quatter partidas etabladas ils mandats tranter ellas. Ils onns 1980 è il ventagl s'avert. Las numerusas partidas e collecziuns novas eran però, cun excepziun da la Partida verd-liberala (PVL), mo da curta durada e senza success. Participaziun a la votaziun: 1919 85,1% (maximum), 1995 36,7% (minimum).

AdC	Allianza dal Center, dapi l'onn 2021, fusiun da PCD e PBD
Adi	Allianza dals independents
PBD	Partida burgais-democratica
PC	Partida comunista
PCD	Partida conservativ-democratica/Partida populara cristiandemocratica
PCS	Partida cristiansociala
PD/PPD	Partida democratica/Partida populara democratica
PDIT	Partida democratica independenta Tavau
PDS	Partida democratica-sociala
PL/PLD	Partida liberala/Partida liberaldemocratica, dapi l'onn 2009 PLD. Ils Liberals
PPS	Partida populara svizra
PS	Partida socialdemocratica
PVL	Partida verd-liberala
UDF	Uniu democratica federala
Verda	Ils Verds dal Grischun

35.03 **Mandats dal Cussegl grond, 1919–2022**

Suenter las perditas da la PLD surtut a favur da la PPD (1935) èn las forzas pupè s'egualisadas davent da l'onn 1945. L'onn 1971 è la legislativa vegnida engrondida da 113 a 120 mandats. Lelecziun tenor circuls e maiorz impediva elecziuns a gronda maiorità. Pir la part da dunnas pli gronda e lelecziun da proporz sfurzada dal Tribunal federal (l'onn 2022 en la 9. prova) han midà l'aspect da la legislativa.

35 provediment sfurzà, era exclus er da las elecziuns e votaziuns federalas. Suenter che la Lescha federala davart ils dretg politics era ida en vigur (l'onn 1978), han ils chantuns adattà lur agen dretg da votar ed han exclus mo pli las personas messas sut avugadia. Regulaziuns spezialas valevan fin l'onn 1866 per Gidieus e fin l'onn 1999 per spirituals.⁴

La maiorenntad politica è cuntanschida en la Confederaziun dapi l'onn 1991, en il Grischun dapi l'onn 2007 cun il 18. onn accumpilì. La legislativa grischuna è s'expressa ils 9 da matg 2022 per la vegliadetgna da votar 16 ed ha dà l'incumbensa da midar la Constituziun en quel senn. Las vischnancas grischunas pon dar sin giavisch dapi l'onn 2004 il dretg da votar a personas estras.

En las elecziuns parlamentaras sin plaun chantunal e naziunal è sa mussada l'influenza da las forzas e gruppaziuns socialas. Interess economic ed ideas e valurs diversas han manà vers la fin dal 19. tschientaner a la furmaziun da differentas partidas: Ils Liberals; ils Socialdemocrats; ils Conservativs (catolics), suenter PCD e pli tard «Allianza dal Center»; ils Democrats grischuns, suenter PPS e PBD, pli tard «Allianza dal Center».⁵ Pervia dal princip da maiorz, che valeva per las elecziuns dal Cussegl grond grischun fin l'onn 2018, eran dentant disfavourisadas partidas pli pitschnas che n'eran gnanc represchentadas en tscherts circuls electorals. La colliaziun d'electuras e d'electurs cun tschertas partidas pervia da l'appartegnientscha ad ina confessiun sco er pervia da la derivanza sociala u regiunala è s'indeblida in pau a la giada. **35.02, 35.03**

La dumonda d'egualitad da las schlattainas è sa fatga en in context politic pir l'onn 1789 cun la decleraziun dals dretgs umans e burgais sco er cun l'aboliziun dals privilegis ierarchics tras l'Assamblea naziunala franzosa.⁶ Ma gist en connex cun las relaziuns da dretg e da schlattaina è l'urden vegl sa fatg valair anc ditg gist er en il Grischun.⁷ Las dunnas entretschadas en l'economia famigliara tradiziunala vulevan l'emprim darar dretgs politics u professiuns qualifitgadas ordaifer la chasada. Sin plaun federal èn ellas preschentadas sco purtadras da dretgs fundamentals politics pir a partir da l'onn 1971, sin plaun chantunal grischuna pir davent da l'onn 1972.

L'onn 1887 ha pretendì Meta von Salis-Marschlins sco emprima Svizra publicamain il dretg da votar e d'eleger general per las dunnas. Igl ha però vulì pazienza da las dunnas – ellas duajan s'engaschar e sa profilar per cumenzar en il sector social; insicura vegni lura a suandar il success sin plaun politic. L'onn 1909 è la Societad svizra per il dretg da votar da

las dunnas vegnida fundada. La PS Svizra ha integrà l'onn 1904 il dretg da votar e d'eleger da las dunnas en ses program. Durant l'Emprima e la Segunda Guerra mundiala èn s'engaschadas las societads da dunnas per la prosperitad da la guerra ed han resguardà quai sco prestaziun preliminar per lur dretgs politics aspirads. Ma tut las dumondas inoltradas ils onns 1914 fin 1921 e 1946 fin 1951 en plirs chantuns en connex cun il dretg da votar e d'eleger da las dunnas han fatg naufragi gia en ils parlaments u èn vegnidas refusadas dal suveran masculin a l'urna. En l'atmosfera politica conservativa dals onns 1950 èn sa furmadas er gruppas da dunnas che cumbattevan cunter l'introducziun dal dretg da votar e d'eleger da las dunnas. Ma cur ch'il Cussegl federal ha vulì integrar las dunnas cun in obligatori da protecciun civila en la defensiun naziunala, han refusà las organisaziuns da dunnas da surpigliar obligs statals senza dretgs politics. Per salvar ses project ha il Cussegl federal preschentà l'onn 1957 in sboz per la votaziun davart il dretg da votar e d'eleger da las dunnas. Il project è vegnì refusà l'onn 1959 cun 66,9 pertschient da las vuschs, dals Grischuns cun 78 pertschient.⁸

Dapi l'onn 1962 valeva en il Grischun il dretg da votar e d'eleger da las dunnas facultativ sin plaun communal. **35.05** Il dretg da votar e d'eleger da las dunnas cumplessiv sin plaun chantunal, cirquital e communal è vegnì refusà ils 20 d'october 1968 cun 61 pertschient da las vuschs, malgrà la tenuta positiva da tut las partidas. Il success da l'onn 1971 sin plaun federal ha intimà da far la proxima prova d'introducir il dretg da votar e d'eleger da las dunnas sin plaun chantunal e cirquital. Quella è gartegiada l'onn 1972, cun quai era il dretg da votar e d'eleger da las dunnas finalmain introducì. **35.03, 35.04, 35.06**

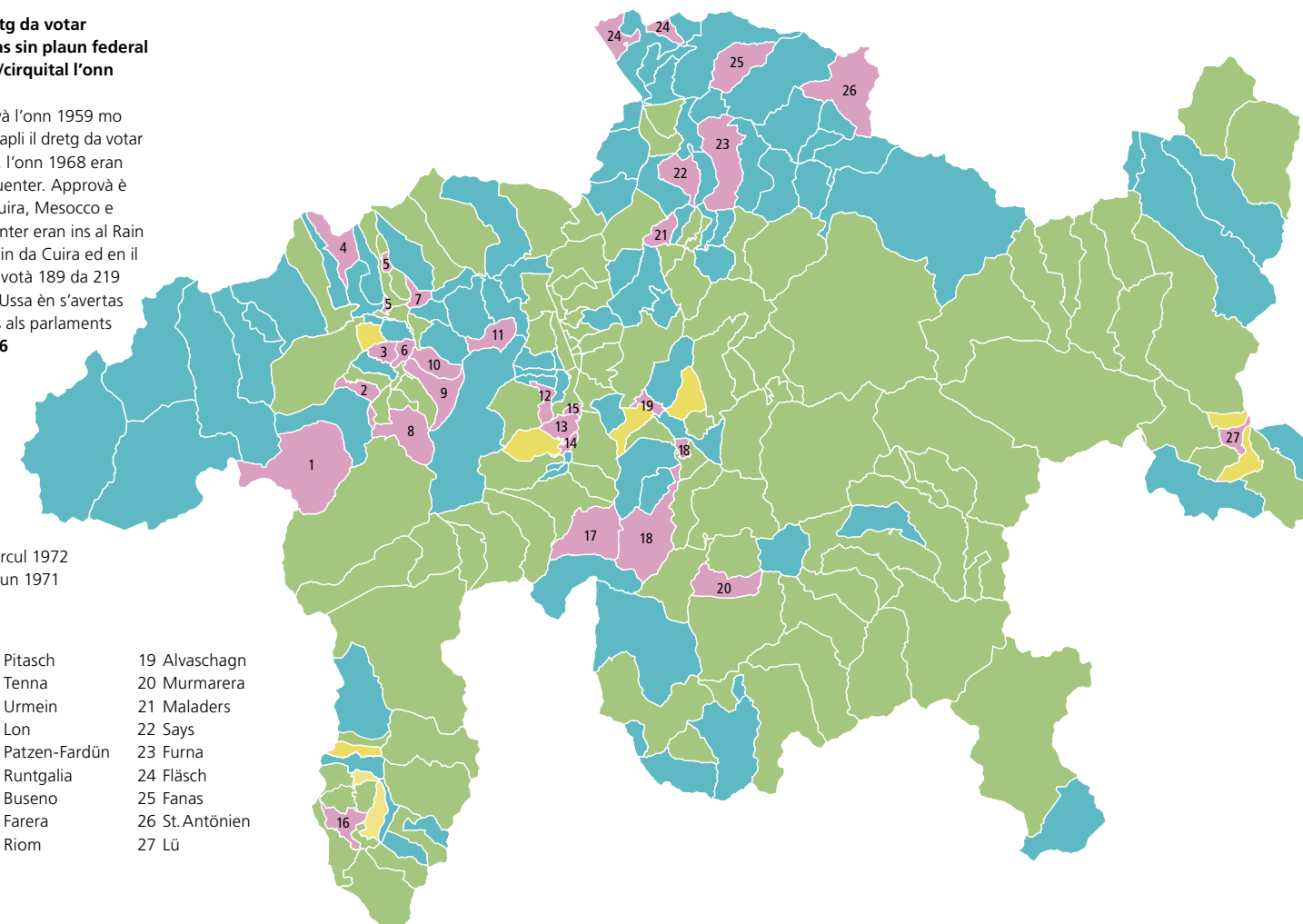
- 1 Maissen 2001.
- 2 Head 2000, p. 86.
- 3 Rathgeb 2004, p. 78.
- 4 Poledna/Tschannen 2022.
- 5 Collenberg 2000; Collenberg 2023.
- 6 HLS: Gleichstellung.
- 7 Redolfi 2003, p. 24.
- 8 Voegeli/Seitz 2023.

35.04 Votaziuns davart il dretg da votar e d'eleger da las dunnas sin plaun federal l'onn 1971 e chantunal/cirquital l'onn 1972

Dals 39 circuls ha approvà l'onn 1959 mo Mesocco cun ina vusch dapli il dretg da votar e d'eleger da las dunnas, l'onn 1968 eran mo 22 vischnancas persuerter. Approvà è el vegni dals circuls da Cuira, Mesocco e Roveredo, fermamain cunter eran ins al Rain Anterior, en la Val dal Rain da Cuira ed en il Partenz. L'onn 1971 han votà 189 da 219 vischnancas persuerter. Ussa èn s'avertas per las dunnas las portas als parlaments ed a las executivas. **35.06**

- gea, 1971 e 1972
- gea, mo chantun e circul 1972
- gea, mo Confederaziun 1971
- 2 x na

1 Vrin	10 Pitasch	19 Alvaschagn
2 Vignogn	11 Tenna	20 Murmarera
3 Morissen	12 Urmein	21 Maladers
4 Pigniu	13 Lon	22 Says
5 Schnaus	14 Patzen-Fardün	23 Furna
6 Cumbel	15 Runtgalia	24 Fläsch
7 Schluin	16 Buseno	25 Fanas
8 Son Martin	17 Farera	26 St. Antönien
9 Duvin	18 Riom	27 Lü

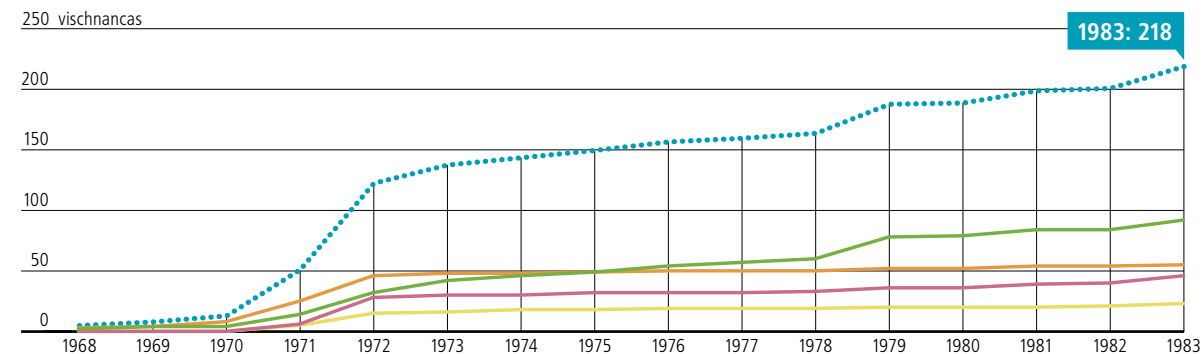

35.05 Introducziun dal dretg da votar e d'eleger da las dunnas sin plaun communal, 1968–1983

A partir da l'onn 1962 valeva il dretg da votar e d'eleger da las dunnas facultativ sin plaun communal. L'onn 1968 ha impedi il quità per l'autonomia communal sacrosancta l'approvaziun al pachet cumplessiv chantun-circul-vischnanca. L'onn 1978 ha la moziun d'Elisabeth Lardelli gi success, e sut squitsch considerabel da la Confederaziun ha il suveran grischun approvà ils 27 da favrer 1983 il dretg da votar e d'eleger da las dunnas sin plaun communal e sfurzà uschia las 13 vischnancas renitentadas da ceder.

Grondezza da la vischnanca en abitantas ed abitants

- 0 fin 200
- 201 fin 400
- 401 fin 600
- sur 600
- total

35.06

Pionieras en uffizis politics, 1971–2020

La via en las instituziuns è stada lunga. Ella ha dumandà da las dunnas pertutgadas gronda pazienza, perseveranza e curaschi e dals umens ina midada d'idea.

	1970	1980	1990	2000	2010	2020	Total 2022
deputadas	1973–1979	Elisabeth Lardelli					deputadas 40 da 120
	1973–1979	Lisa Bener					
	1973–1989	Ida Derungs					
presidentas communalas	1973–1977	Anna Klucker					presidentas communalas 14 da 101
cussgliera naziunala	1974–1975	Elisabeth Lardelli					cusseglieras naziunalas 3 da 5
derschadra chantunala	1979–2008	Cornelia Heinz-Bommer					derschadras chantunalas 1 da 6
presidenta cirquitala	1991–1999	Eveline Widmer-Schlumpf					(aboli)
cussegliera guvernativa	1999–2008	Eveline Widmer-Schlumpf					cusseglieras guvernativas 1 da 5
cussegliera federala	2008–2015	Eveline Widmer-Schlumpf					cusseglieras federalas 0 da 0
derschadra districtuala	1997–2016	Ida Toutsch					derschadras cirquitalas (a partir dal 2017 derschadras regionalas) 36 da 106